

A türelem próbája

BALÁZS Mihály: *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről.* (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8.) Sorozatszerk. KOVÁCS Sándor – MOLNÁR Lehel. Kolozsvár, 2016. 340 oldal.

Balázs Mihály közelmúltban írott tanulmányaiból a reformáció 500. évfordulója alkalmából jelent meg impozáns válogatás. A kiadó a szerzőnek kifejezetten azokat a munkáit rendezte kötetbe, melyek számot tarthatnak az erdélyi unitárius hívek érdeklődésére. Az adott témakörhöz tartozó tanulmányok a történeti kronológiát követik, de bizonyára nem ez volt a kizárólagos szerkesztési elv. Balázs Mihály szegedi tanszékének régi magyaros törzssemináriumán, az évtizedes múltra visszatekintő ún. *keddestén* – amelynek az elmúlt századokban kiforrott eredményei nagyrészt a közölt tanulmányokban öltöttek írásos formát – ugyanis gyakran hangzottatott önelvadás, hogy az egyes kurzusoknak ívet kell adni. Nos, úgy érezzük, hogy valamilyen ívet e kötetben is sikerült megrajzolni, s ezzel a kiadás felülemelkedik az említett szűkebb érdeken, ami nyilvánvalóan a szerkesztők érdeme is.

A nyitótanulmány (*Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionalizációs modell és Erdély*) voltaképpen teoretikus felelet egy elsősorban a német nyelvű szakirodalomban visszatérő elmarasztalásra, mely szerint történetírásunk nemigen vesz tudomást a nemzetközi konfesszionalizációkutatás újabb eredményeiről. A szerző azonban rámutat, mennyire nincsenek könnyű helyzetben azok a magyar kutatók, akiken egy olyan általánosnak szánt paradigma meg-

honosítását kérik számon, melynek kidolgozása során éppen a térségünkre jellemző sajátosságokat nem sikerült megnyugtatóan elhelyezni. Ugyanakkor érdemesnek tartja megfigyelni, hogy az e tekintetben irreguláris eszméket hirdető szövegek retorika- és poétikatörténeti szempontból is valóságos oázisai a kora újkori tömegirodalom sivatagának.

A második dolgozat (*Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*) arra világít rá, hogy János Zsigmond világnézetének alakulását illetően a mindenkori történetírók általában eltérő (felekezeti) motivációtól vezérelve ugyan, mégis egyként érdekeltek abban, hogy a fejedelem unitárius hitre térését minél korábbi időpontra helyezték. Ezzel szemben a forrásanyag kritikus megközelítésével belátható, hogy a protestantizmus elfogadása és kifejezetten az antitrinitárius irány térnyerése Erdélyben lassanként, fokozatosan ment végbe, s hogy ez a folyamat mint az igazságkeresés reprezentációja az uralkodó imázsépítésének is fontos része lehetett, szoros összefüggésben János Zsigmond legitimációs és dinasztikus törekvéseivel, illetve országának világpolitikai érdekeivel.

A függetlenedő állam politikai gyakorlatához a harmadik tanulmány (*Az új ország és a katolikusok*) szolgál érdekes, leginkább a négy bevett vallás kérdéskörét érintő adalékkal: egy 1588 decemberében az erdélyi rendek által a fejedelem, Báthory István elé terjesztett *supplicatio* szöveggel és értelmezésével. Az öntudatos és elszánt hangvételű folyamodvány a jezsuiták behívása ügyében a katolikusokat Erdélyből kitiltó 1566-os törvények érvényességére figyelmeztet, mindamellett nem tagadja meg a megmaradt katolikusoktól a lelkiismeret szabadságát, végső soron tehát a szabad vallásgyakorlás jogát. Ennek örvéen a szerző arra figyelmeztet, hogy a 16. század végi Erdélyben kialakuló vallási tü-

relem mindenféle elfogultságtól mentesen szemlélve is olyan egyedülálló teljesítmény jelent, amelyre mint kulturális örökségre méltán lehetünk büszkéek.

Érintőlegesen szintén a János Zsigmond valláspolitikájáról írott tanulmányra utal vissza a következő írásmű (*Heltai Gáspár zsolnárfordításáról*) is, kitérve arra a mozzanatra, melynek során a Heltai-féle bibliakiadás részét képező zsolnároskönyv latin nyelvű ajánlásában a már kálvinista Heltai Gáspár szólítja meg későbbi szentháromság-tagadó hitsorstársát, a még katolikus János Zsigmondot. A dolgot ezután az író további nexusait veszi sorra: a fordítások alapjául vett Lutherhez, a korabeli magyar reformátorokhoz és végül, de nem utolsó sorban a korábbi önmagához való viszonyát – tudniillik kései műve, a *Háló* dedikációjában az unitárius hitben megnyugodott Heltai szükségszerűen más-képpen vélekedik a hit és a ráció összefüggéseiről, mint korábban a zsolnárfordítások széljegyzeteiben tette.

A következő dolgozatban (*Kálvin és Servet*) a szerző az újabb nemzetközi kutatások eredményének figyelembevételével vázolja fel az ikonikussá vált szentháromság-tagadó, Miguel Servet pályafutását, s láthatóan a legnagyobb kihívásnak a tőle elvárható módon ezúttal is azt tartja, hogy eloszlassa a korábbi szakirodalomban jelentkező, jobbára felekezeti elfogultságból származtatható félreértéseket. Ennek tükrében a maga nézeteit a spanyol megvilágosultak, Erasmus, az itáliai neoplatonizmus és a német spiritualisták hatásától átitatottan kialakító útkereső személye vállalhatatlanná válik azon gondolkodók számára, akikkel egyébként szívesen vitatkozott volna, ezért rendre visszautasítják; köztük persze Erasmus és az a Kálvin, aki – ismerői szerint – az eretnekséget kifejezetten tanítással és nem pedig üldözéssel vélte legyőzhetőnek, végül aztán mégis följelentette őt.

Hogy egyébiránt Servet miért ment elébe a följelentésnek, azt talán az abbéli hiú reményével lehet magyarázni, miszerint a processzus alatt végre alkalma nyílik nyilvános vitában megmérkőzni a genfi reformátorral. A mérleg az, ahogy Servet emberhez méltatlannak tartotta a szolgálai akaratot és a predesztináció tanát, úgy Kálvin nem tudta elfogadni a Szentháromság megtagadását és a gyermekkeresztelés ellenzését, ám ketten közül a dolgok állásából eredően csak az egyiknek kellett meggyőződéséért az életével fizetnie.

Az *Antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században* című tanulmány csupán az egyik a sok közül a tárgyalt kötetben, amelyik eredetileg nem magyar nyelven jelent meg, de mint ilyen, talán a legfelismerhetőbb. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar változat közzététele haszontalan lett volna: éppen ellenkezőleg; lévén az írás a kora újkori antitrinitarizmus történetének a lengyel és magyar szentháromság-tagadó irányzatok kapcsolódási pontjait és elágazásait részletgazdagon feltérképező, sűrűn reflektált összefoglalása. Az unitárius irodalom válogatott bibliográfiáját, mely a dolgozat függeléke, nyilván szintén nagy haszonnal forgathatják az érdeklődők.

A lengyel és magyar szentháromság-tagadók kapcsolatának tárgykörénél maradva a szerző ezután a szociniánus prédikátor, Marcin Chechowic egy régebb óta ismert, a gyermekkeresztelés ellenében írott munkájának a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában fellelhető, 16. századi, kódex őrizte variánsát mutatja be (*Marcin Chechowic kísérlete az erdélyi antitrinitáriusok megnyerésére*). A változtatások jellege arra enged következtetni, hogy a szöveg alakulását leginkább az erdélyi unitáriusokkal közös hang keresése befolyásolhatta, s ebbéli törekvésében igyekezett Chechowicz számukra is elfogadha-

tóan kifejteti az általa vallott anabaptista nézeteket.

A fenti történettel mintegy tükörszimmetriát képez a következő írás (*A kolozsvári Heltai nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki*). Ennek kiindulópontja az az észrevétel, hogy a Kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltárában található *stylionarium* tartalmaz egy kérvénymintát arra az esetre, ha valaki kölcsönadta volna a nyomdája görög betűkészletét, és aztán nem kapná vissza. Az esetet a szereplők teszik igazán érdekessé: a kölcsönző Heltai Gáspár és az adós Aleksy Rodesky. Balázs Mihály felfedezése nem csak egy tisztázatlan nyomdatörténeti kérdést dönt el – nevezetesen, hogy honnan származnak a rakóvi nyomda görög betűi –, de jó alkalmat kínál annak bemutatására, hogy miért érdemelnek különös figyelmet az Erdély és Lengyelország között ide-oda vándorló betűkészletből nyomtatott könyvek közül éppen Enyedi György *Explicationes* című művének kiadásai; tudniillik hiába törekedett Enyedi az unitáriusság különböző irányzatai közötti dogmatikai minimum tiszteletben tartására, nonadorantista hangoltságával vélhetőleg mégis próbára tehetné lengyel testvérek türelmét. Összegzésképpen elmondható: a Rodecki alapította nyomda végül kiállta ezt a próbát.

A kilencedik dolgozat a kora újkori unitárius forrásanyag alapján méri fel Erasmus recepcióját az erdélyi szentháromság-tagadók körében (*Erasmus és az erdélyi unitáriusok*). A szerző megállapítja, hogy az *Annationes* eredményei tükröződnek az egyik legjelentősebb antitrinitárius műben, a *De falsa et vera* című kiadványban, és hogy a szintén alapvető *De regno Christi* morálfilozófiája is elsősorban Erasmusra vezethető vissza. Hivatkozik egy korábbi megfigyelésre, hogy tudniillik a kolozsvári unitárius kollégiumban ténylegesen igyekeztek a mindennapjaikat is a *De civilitate morum*

iránymutatása szerint szervezni. Végül úgy értékeli, hogy korabeli erdélyi viszonyok közt kivételes módon az antitrinitárius szellemiségű, fikciós irodalomban is kitapintható a hatás, lévén a *Válaszúti komédia* és a *Nagyváradi dialógus* is alighanem egyaránt a *Colloquia familiara* antikizáló dialóguskultúrájából merítkeznek.

A szerző nagyobb lélegzetű választ szentel annak a kérdésnek is, hogy miként helyezhető az unitáriusokat a 16. századtól illető „teológiai törökösség” vádjá történeti kontextusba (*Közel az iszlámhoz? Újabb kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról*). Ez ugyanis a mai napig sem vesztette el aktualitását: a szakirodalomnak az a része, amely nem tud mentes maradni a felekezeti elfogultságtól, lényegében ugyanott tart, mint 500 éve, az ennél trendérzékenyebb nemzetközi diszkurzus viszont inkább a multikulturalizmus gyökereit vizionálja a jelenségben. A szerző amellet hoz bizonyítékokat, hogy szentháromság-tagadás olyan radikálisabb teoretikusai, mint Jacobus Palaeologus vagy Adam Neuser a szinkretizmus kialakítása érdekében ugyan valóban megkíséreltek eljutni a nagy vallások közös eredőjéig, ám éppen az említettek tragikus sorsában mutatkozik meg leginkább a megnyugvást nem ismerő igazságkeresők rendkívüli magányossága.

Alább kifejtendő okokból ismertetőnk későbbi pontjára halasztva a következő két tanulmány tárgyalását, most a *Toroczkai Máté pályája* c. dolgozat következik, amely az unitáriusok ötödik püspökének életútjáról nyújt hiánypótló, részletekben és levéltári–könyvtári adalékokban gazdag áttekintést. Szó esik a későbbi püspök váradi éveiről és tanulmányainak nehezen ellenőrizhető kérdésköréről. Az adathiány miatt gyakran spekulációra kárhoztatott tárgyakat rendre új adatok segítenek tényszerűbb megvilágításba helyezni. A több

helyre vezető életutat a felfelé ívelő egyházi karrier mellett Toroczkainak a radikális unitarianizmus, különösen Palaeologus és Francken művei iránt mutatott következetes és kitartó érdeklődése tartja egyben. Különösen izgalmasak (és nemcsak azért, mert valamennyire Balassi Bálint is köthető ehhez a körhöz) a radnóti időszakról és az ott kibontakozó szellemi közegről szóló részek, ahol a szerző kihangsúlyozza az ekkor már esperesként tevékenykedő Toroczkai és a „filozófus főurak” politikai gondolkodásában mutatkozó hasonlóságokat. Az életút ezek után a jezsuitákkal való szembenállás és a zavaros 1590–1604 közötti időszak kontextusában folytatódik, és természetesen kitér a Toroczkainak tulajdonított káté datálásának kérdésére is. Összegezve: legnagyobb irodalmi érdemének az Enyedi-féle *Explicationes* latin kiadásának és magyar fordításának az ügyében tett erőfeszítéseit tekinti, míg egyházszerzői tevékenysége legfontosabb sikereként azt könyveli el, hogy a Bocskai-felkelés után stabilizálni tudta a szervezeti életet.

A *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században* című tanulmány az unitáriusok történetiszemléletével kapcsolatban folytat vizsgálatokat. A felütésében is kihangsúlyozza, hogy a Palaeologus, Sommer és Dávid Ferenc által kialakított erdélyi antitrinitarizmus mennyivel radikálisabb annak lengyelországi, Fausto Sozzini gondolatai által formált változatánál, és a történetiszemlélet vizsgálatánál is e két hagyomány különbségeire figyel. Az Erdélyben megfigyelhető, gazdagabb történelmi önreflexió hagyományának kialakításában kulcsfontosságú szerepet tulajdonít Palaeologusnak, aki kifejezetten termékenyen tudott kapcsolódni a már meglévő erdélyi áramlatokhoz. Ezek leginkább a *testes veritatis*-koncepcióban összegezhetőek, melynek lényege, hogy az unitáriusok egyszerre tekintették magukat a középkori

eretnekek és Luther örököseinek. Ugyanebbe a vonalba illesztik bele János Zsigmond alakját is, amely irodalmi szempontból a legizgalmasabban Palaeologus fikciós elemeket és utópikus konvenciókat mozgató műveiben érhető tetten. A tanulmány legfontosabb hozadéka, hogy kimutatja: Somogyi Ambrus ismert történeti művének előszava cáfolhatatlanul dokumentálja a korábban hiányolt kapcsolatot az unitárius történetiszemlélet és a humanista történetírás között. Az ugyanis, az *ars historica* korabeli toposzai között, eltérve a protestánsoknál bevett zsidó–magyar párhuzam szokványos változatától, jól láthatóan épít Palaeologus bizonyos teológiai innovációira (például Ábrahám középpontba állításával). Ennek felismerése azonban csak akkor lehetséges, ha a szerzőre jellemző filológiai alaposággal előbb a Somogyi-féle mű hagyományozódásának kérdésében is rendet teszünk.

A következő tanulmány (*Újabb szövegek és adatok ifj. Varsolczi János tevékenységéhez*) egy ma a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban őrzött kiadvány unitárius possessoráival foglalkozik. A korábbi tulajdonosok közül a tanulmány ifjabb Varsolczi M. Jánosra koncentrálna. Megemlíti, hogy az olvasmánytörténeti adatok bizonyossága szerint a teológiai művek mellett az ifjabb Varsolczi történelmi, csillagászati műveket, Erasmus *Adagia*-ját és Agrippa von Nettesheim *De vanitate scientiarum* című híres értekezését is forgatta. Ezek összefüggésében válnak igazán izgalmassá a tárgyalt kötetben található margináliák, melyekről áttekintést nyújt a tanulmány. Ezekből egyértelműen látszik, hogy a szöveg unitárius olvasója maximálisan egyetértett Bucerral, aki műve előszavában teológia és filozófia viszonyát vizsgálja meglehetősen megengedő módon. Ezt a nyitottságot a szerző Palaeologus teológiájában eredezteti, és elkülöníti a

Lengyelországban uralkodó, de Erdélyben is megjelenő, a természeti vallás koncepcióját kategorikusan elutasító szociniánus irányzattól. Ezt követően egy újonnan felfedezett kolligátumban található kéziratok mű ismertetésével és közlésével egészíti ki az ifjabb Varkolczy Jánosról tudottakat. A kontextualizálás itt is fontos szerepet kap, a tanulmány nagyon érzékletesen ragadja meg azt a pillanatot, amikor Bethlen Gábor fejedelemmé válásakor a reformátusok és az unitáriusok újrapozícionálják magukat, előbbieket a támadásra, utóbbiakat a védekezésre berendezkedve.

A következő dolgozat (*Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről*) címével ellentétben nem csupán Heltai művének recepciójához nyújt fontos megfontolásokat, hanem általában az unitáriusok imádsághoz való 17. századi viszonyáról nyújt képet. Heltai művét különböző felvidéki imádságoskönyvekkel összevetve az a feltételezés körvonalazódik, hogy konkrét átvételek mellett a Heltai-féle kiadvány bizonyos általánosabb jellemzői is tükröződnek abban az imakönyvtípusban, amely 1632 után többször is megjelenik Lőcsén. A felhasználás ezen érdekes esete mellett a tanulmány másik fő kérdése az, hogy mi történt Heltai művével az unitárius hagyományban, melynek kutatását a forráshelyzet persze eléggé megnehezíti. Árkosi Tegző Benedek 1660 körüli kézirat munkája is jól mutatja ennek a hagyománynak egyes sajátosságait, leginkább azt, hogy alighanem a kéziratok közeg miatt az elméleti reflexiók itt kevésbé jellemzőek, és még ha Árkosi terjedelmes *Előljáró intése* tartalmaz is ilyen vonatkozásokat, a Heltai imádságait fel nem használó imádságoskönyv szerkezetét nem bomlasztja meg. Külön egység foglalkozik a kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárának két kötetével. Egyikük érdekessége, hogy Szenci Molnár Albert unitárius körökben

történő befogadását dokumentálja, és az is kiderül, hogy az unitárius szerző esetenként akkor is Szencitől vett át, amikor az adott, mindkét esetben Habermann eredetijéből készült fordítás Heltainál is megtalálható volt. További érdekessége ennek a gyűjteménynek, hogy Tótfalusi bibliájából is felhasznál egy imádságot. A másik kötet talán Jövedécsi András kolozsvári unitárius plébánoshoz köthető. Az áttekintésből összességében egy színes, esetenként a felekezeti határokat is átlépő unitárius imakönyvkultúra látszik felsejleni.

Az Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben című tanulmány a Krisztus második eljövételével kapcsolatos unitárius elképzelésekről nyújt kronologikus áttekintést. Kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a nemzetközi szakirodalom ebben az ügyben is hajlandó sommás, leegyszerűsítő véleményeket megfogalmazni, és még az olyan feldolgozások sem mentesek a téveszerű tévedésektől, amelyek egyéb tekintetben a szokásosnál kifinomultabb módon mutatják be az antitrinitarizmus erdélyi változatai közötti különbségeket. Ezek közül a dolgozat az eszkatológiai kérdéseket járja körül, kiemelve, hogy az ezzel kapcsolatos nézetek kialakulásában a korai időszak, különösen a Palaeologus és Matthias Vehe-Glirius művei nyomán kialakuló két eltérő modell milyen fontos szereppel bírt. A későbbi fejlemények közül Bogáti Fazakas Miklós és Karádi Pál elképzeléseit tárgyalja részletesen a tanulmány, amely azt is vizsgálja, hogy a korai jelenségek mennyiben tudtak fennmaradni az 1630-as évekig, amikor az egyéni millenarista nézetekről ismert Johann Heinrich Alsted megjelent Gyulafehérvárott. Ennek elsődleges kontextusát a szociniánusok egyneműsítési próbálkozása szolgáltatja, és a forráshelyzet alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban Enyedinek a szélsőségek kiegyenlítésére

törekvő nézetei voltak a legnépszerűbbek. A vizsgálódás tétje az, hogy a Howard Hotson és mások által a hídverésre törekvő gondolkodóként elkönyvelt és ünnevelt Alsted rászolgál-e erre a reputációra, és a válasz egyáltalán nem pozitív: a források alapján úgy tűnik, a német elutasította a nonodorantizmust, egyetértett a dézsi komplánáció rendelkezéseivel, s irénikus elképzeléseiben az unitáriusoknak nem volt helye.

Áttekintésünk végére hagytuk azt a négy dolgozatot, amelyek bizonyos tekintetben önálló egységet alkotnak a tanulmányköteten belül. Bár kronológiai okokból nem kerültek egymás mellé, belőlük összességében nagyon jól kirajzolódik az unitarianizmus jelentősége az irodalomtörténet szempontjából. E tanulmányok többsége Jacobus Palaeologus alakja és/vagy az utópikus irodalom hagyománya köré összpontosul. Az első idesorolt dolgozat (*Jacobus Palaeologus és Lorenzo Valla*) máris felhívja a figyelmet arra, hogy miközben az egész kötetben sokat hivatkozott Palaeologusnak nagyon fontos szerepe volt az unitarizmus egy sajátos teológiai ágának a kialakításában, már Pirnát Antal felívta a figyelmet azokra a sajátos retorikai-poétikai eljárásokra, amelyeket a görög szabadgondolkodó Erdélyben született műveiben előszeretettel használt. Ezek az eljárások eltérnek az európai protestantizmus irodalmában látottaktól, és a magyar irodalomtörténeten belül is egyértelműen kiugró egyedi jelenségeknek számítanak. A szöveg a *Disputatio Scholastica* kapcsán Nicolaus Cusanus hatását vizsgálja, és a hatás nem csupán az égi hitvita fikciós eszközében, hanem bizonyos teológiai kérdésekben is felsejlik. Jól megragadhatók ugyanakkor a különbségek a kidolgozottság tekintetében, Palaeologus ugyanis láthatóan erőfeszítéseket tesz a fikciós keret még alaposabb felépítésére. Ezzel összefüggésben tárgyalja a szöveg bevezetését, amely a képzelet/fikció

használata mellett érvel. Az itt olvasható gondolatokat Lorenzo Valla dialógusai-ból származó olyan szöveghelyekkel állítja párhuzamba, amelyek szintén amellest érvelnek, hogy az isteni szféráról nyilatkozva elkerülhetetlen a képzelet és fikció használata. A tanulmány további erdélyi művekből is adatolni tudja az unitáriusok által a *testes veritatis* közé sorolt Valla recepcióját. Hasonlóan egyedi mozzanatról olvashatunk a *Thomas Morus és Jacobus Palaeologus* című tanulmányban, amely a magyar filozófiatörténet kontextusában tárgyalja Morus leghíresebb művének, az *Utópiának* a fogadtatását. Kezdeményező jellegű munkáról van szó, hiszen még Hajós József 2000-es évek elején megjelent tanulmányából (*Utópiák kolozsvári könyvespolcokon. Thomas Morus hatásáról*) is úgy tűnhet, hogy a Nyugat-Európában hallatlan gazdag recepcióval rendelkező szövegről nálunk a kortársak szinte nem is tudtak. Ezt Balázs Mihály olvasmánytörténeti adatokkal és Kolozsvárott őrzött példányok vizsgálatával cáfolja, ám a recepció legfelkavaróbb mozzanata ismét csak Palaeologus nevéhez fűződik, a *Catechesis christianaban* ugyanis a görög egész passzust emel be az *Utópia* vallásról szóló részéből. A konkrét allúzió kontextualizálása során a tanulmány ráadásul az *Utópia* kiadásairól, fordításairól és paratextusairól olyan részletességű áttekintést nyújt, amely sajnálatos módon gyakorlatilag a mai napig hiányzik még az újra és újra kiadott fordításokból is. Ebbe az áttekintésbe már csak azért is hasznos lett volna beépíteni a Terence Cave által az *Utópia* és paratextusai recepciójával kapcsolatos, 2008-as monográfiában (*Thomas More's "Utopia" in Early Modern Europe: Paratexts and Contexts*) összefoglalt eredményeket, mert a dolgozat pontosan azt a kérdéskört egészíti ki nagyon fontos közép-európai adalékokkal, amelyet Cave és csoportja a szöveg recepciójával kapcsolatban érint –

ám kizárólag Nyugat-Európára figyelmeztet. Szintén recepciós kérdésekkel foglalkozik, ám a hangsúlyt a 20. századra helyezi a *Bacon Új Atlantiszának magyar fordításai ürügyén* című dolgozat, mely először virtuóz és adatgazdag történeti áttekintést nyújt Bacon magyar recepciójával kapcsolatban, majd azokat az időnként még a legújabb kiadásokban is reflektálatlanul hagyott kihagyásokat tárgyalja, amelyek az *Új Atlantisz* 20. század második felében megjelent magyar kiadásaiban találhatóak. A Művelt Nép kiadó által 1954-ben kiadott Bacon-kötet ugyanis nem tartalmazza az *Új Atlantisz* vallásról szóló, nagyon fontos részleteit, ráadásul alig észrevehetően jelzi ezeket a kihagyásokat – talán ennek is köszönhetően tudott ez a durva hiba számos, egészen új kiadványba is szinte észrevétlenül beszivárogni. Érdekes ugyanakkor, hogy a Bukarestben 1976-ban kiadott, Bodor András-féle fordítás a hiányzó részeket pótolja, és még finoman utal is a magyarországi kiadvány hiányosságaira. Többé-kevésbé ugyanehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a *Thomas Morus és a magyarok* című dolgozat, amely az *Utópia* mellett az *Erősítő párbeszéd balsors idején* sokszor nem túl tárgyyszerűen tárgyalt recepciójára is kitér röviden, majd az előzőleg ismertetett eredmények mellé helyezi a Morus *Utópiá*ját egyedi módon újrahasznosító Szuhányi Ferenc esetét.

Szuhányi 18. század végén írt művében Morus szereplővé avanzsál, és a trónra lépő uralkodót látja el tanácsokkal. E tanulmány tehát a szerző újabb munkáiban tükröződő, a 18. század felé tolódó érdeklődését dokumentálja, miközben a Morus-szakirodalom egyik központi kérdését is feszegeti: milyen szerepet kell tulajdonítanunk a kor történeti feszültségeinek az angol mártír műveiben megfigyelhető látszólagos ellentmondások megszületésében?

Nagy érdeklődéssel olvastuk a sorozatszerkesztő Molnár Lehel autoreferátumát a kötettről (*Keresztény Magvető*, 2017/2–3., 454–459.) – annál is inkább, mert eléggé el nem ítéhető módon annak fizikai példányával Magyarországon még némelyik egyetemi könyvtár sem rendelkezik. Ezért is bizonyul végtelenül olvasóbarátnak a köz- és magángyűjteményekbe szánt igényes edíció elektronikus változatának a mindenki számára szabadon elérhető köz-zététele.¹ Hogy örömünk végül mégsem volt teljesen felhőtlen, az a kiadásban tetten érhető, nagyszámú sajtóhiba eredményezte, melyeket nem hagyhatunk szó nélkül, ezért az értékes sorozat magas színvonalának megőrzése érdekében javasoljuk a továbbiakban egy gondos korrektor alkalmazását.

Balázs-Hajdu Péter –
Maczelka Csaba

¹ <http://real.mtak.hu/54774/1/Balazs%20Mihaly%20Hitujitas%20es%20egyhalapitas%20kozott.pdf> [2018. 03. 24.]